

APROXIMACIÓ AL PAISATGE HISTÒRIC D'OLIVA: L'ESPAI RURAL (II)

DAVID CALDES SÁNCHEZ
Llicenciat en Història

En el capítol anterior vam intentar de copsar els elements més representatius del paisatge urbà d'Oliva. Ara és el torn per a l'àmbit rural, i provarem, de la mateixa manera, d'oferir al lector una imatge evolutiva, cronològica i comparativa per a entendre aquest espai tan important per a la vida dels olivers d'ara i del passat. En aquest cas, però, ens centrarem més en l'Edat Mitjana i organitzarem l'anàlisi de manera diferent per a adaptar-nos millor al nostre àmbit d'estudi. Reservem per al final la comparació entre l'organització del paisatge andalusí i l'organització del paisatge cristià a Oliva: l'herència de la terra.

De vegades es té la sensació que l'espai agrari és inalterable, aliè al pas del temps, la qual cosa és una percepció comuna però equivocada. La locució *com tota la vida*, recurrent especialment per a la gent dels pobles, és al mateix temps certa i falsa. Certa perquè hom sap que el camp és refractari als canvis. El conservadorisme ha estat una estratègia habitual dels homes per tal de mantenir el fràgil equilibri que fa funcionar tot mecanisme agrícola. Però al mateix temps és falsa, ja que, malgrat tot, els canvis bruscos o continuats en el temps s'han succeït inevitablement durant el transcurs de la història, de manera que la concepció dels tarannès rurals i agrícoles entesos com a pràctiques de "tota la vida" caldria ser sempre matisada.

Tot canvi assenyalat en la societat, vulguem o no, té una repercussió directa sobre les característiques morfològiques del paisatge. El que ara veiem, doncs, no és més que una espècie de trencaclosques gegant construït a base de contínues addicions que es corresponen, quasi amb exactitud mil·limètrica, amb cada període històric. Tanmateix, tota transformació paisatgística, per intensa i punitiva que haja pogut estar amb la realitat anterior, en la majoria dels casos no esborra per complet els senyals deixats per aquella, de manera que el concepte d'"història acumulada", o "palimpsest", ens és de gran utilitat per a observar l'entorn amb

perspectiva històrica. Per tant, discernir quins elements paisatgístics són més antics que altres, datar-los, relacionar-los i analitzar-los ens pot donar pistes molt interessants sobre l'organització de l'espai dels nostres avantpassats, que, al capdavall, és el reflex d'una determinada cultura i manera de viure.

La possibilitat de reconstruir el paisatge altomedieval o, almenys, l'organització de l'espai de la societat andalusina, ha deixat de ser un impossible gràcies a les aportacions d'investigadors com Pierre Guichard, André Bazzana, Miquel Barceló, Helena Kirchner o Thomas Glick, entre d'altres. Destacables pel seu interès i admirable per l'ambició del projecte en conjunt són els treballs actuals del professor Jordi Bolòs sobre el paisatge de la Catalunya medieval. Com a conseqüència d'aquests estudis, el desenvolupament de la coneguda com "arqueologia hidràulica" ha donat passos decisius sobretot en el coneixement del paisatge en l'Edat Mitjana.

L'arqueologia hidràulica té, com a primer objectiu, la reconstrucció planimètrica dels dissenys originals de les xarxes de regadiu. D'aquesta manera, es pretén copsar les estructures, les dimensions, les funcions i, lògicament, les successives transformacions que ha pogut patir al llarg del temps. La columna vertebral del sistema hidràulic, format pels captadors d'aigua, els partidors i els principals canals de distribució, és pràcticament inalterable, o com defensa Thomas Glick,¹ es tracta d'un disseny "ultraestable", que no admet modificacions substancials sense fer malbé el complex i delicat equilibri que els manté en funcionament. És per això que en molts casos han arribat fins als nostres dies quasi intactes.

El primer disseny de la xarxa hidràulica va tenir en compte diversos factors per tal d'assolir la seua principal comesa agrícola i domèstica. En primer lloc, la "línia de rigidesa" de l'aigua va ser un condicionant indefugible pels qui dissenyaren i construïren la xarxa de regadiu. Aquests hagueren d'adaptar-ne el disseny a l'orografia existent per a alleugerir tant

1 M. BARCELÓ I PERELLÓ, "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, 1989.

com fóra possible la inclinació del pendent. Així s'aconseguia aprofitar al màxim el cabal d'aigua disponible i portar-la ben lluny del punt de captació. La solució tècnica va ser l'adaptació a les corbes de nivell, fet pel qual les línies assolides són a simple vista sinuoses i, per això, potencialment identificables.

La planificació incloïa la ubicació de captació de l'aigua, normalment assuts en el cas de les vies fluvials, així com la distribució pel territori mitjançant canals o séquies. El regadiu formava així un dibuix de caire arborescent, eixamplant-se a mesura que guanya terreny a la plana al·luvial mercès a contínues derivacions i particions del principal canal distribuïdor o séquia Mare. Només amb aquests tipus de disseny es van poder construir espais d'horta com els del País Valencià, que, si fa no fa, amb independència de la seua grandària, funcionen tots d'una manera molt similar.

Tot aquest procediment de planificació, disseny i construcció no és sinó una "opció social",² una decisió presa per algú capaç de transformar l'espai en profit propi. En el seu moment hi hagué el debat entre els qui defensaven el protagonisme de l'Estat, a parer seu, únic ens capaç de mobilitzar una gran quantitat de força de treball, així com l'acaparador dels coneixements tècnics necessaris per a dur a terme una construcció de gran complexitat com ho era la xarxa de regadiu i, d'altra banda, els defensors de l'autonomia i la independència de les aljames, exempts de coercions estatals o de qualsevol altre tipus, els quals, crearen sistemes de regadiu a base d'afegits segmentats i cronològicament heterogenis, adaptats al seu marc social i cultural. El debat historiogràfic sembla decantat definitivament cap als defensors de la segona opció, ja que estudis comparatius amb altres hortes mediterrànies semblen coincidir amb el caràcter autònom de les comunitats locals per a gestionar els seus espais i recursos.

Els musulmans peninsulars de l'Alta Edat Mitjana tenien un marc cultural ben definit i diferenciat de la societat tardoromana anterior —de

2 *ibíd.*

base esclavista— i de la coetània europea i feudal —amb lligams senyori- als i vassallàtics.³ No hi ha indicis de l'existència de “senyors feudals” llevat d'alguns potentats urbans i d'algunes concessions en forma de *rahals* o rafals. El concepte de “comunitat” absorbia cada àmbit de la vida, amb l'excepció del pagament d'uns impostos d'altra banda no massa feixucs.⁴ Exempts d'exigències de renda, lliures quant a l'elecció dels cultius, tot afegit a la poca grandària dels grups que normalment componien les aljames, la independència, l'equilibri amb l'entorn i la pau social —sense caure en vanaglòries— restaven lluny d'esdevenir quimeres. La terra restava al marge dels mecanismes del mercat, i el concepte d'herència, de propietat privada i de límit territorial els era totalment aliè sempre que no fóra, com en el últim cas, territori fronterer.

La terra es dividia en funció de l'ús que se'n feia. Així, l'espai de regadiu, més ric i productiu (*mamluka*), va ser el més important, mentre que el secà (*mubaba*) restà com un espai marginal o complementari de producció.⁵ La particularitat dels assentaments en forma d'alqueries s'ha pogut copsar i conjuminen, habitualment, tant espais de secà com de regadiu.

La colonització del camp de la societat islàmica peninsular a partir del segle VIII va ser lenta però constant, malgrat tot dinàmica però, sobretot, molt profunda. Fins i tot no podem dir, sense caure en un error de fons, que finalitzara amb la conquesta cristiana del s. XIII. Més endavant ho veurem. Però, com va ser aquest procés de colonització? És obvi pensar que les antigues i malparades ciutats romanes van servir com a punt de partida per a la consolidació i control del territori en un primer moment. Tot i això, la colonització del camp va ser un procés diríem que espontani, sense una planificació determinada, alguns dirien que de manera desorganitzada, però sens dubte, un procés esbalaïdorament eficaç del qual encara queden molts vestigis.

3 E. GUINOT RODRÍGUEZ, “Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados”, dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana*, 2008, p. 1.

4 J. TORRÓ ABAD, *Poblament i espai rural: transformacions històriques*, 1990, p. 49.

5 E. GUINOT RODRÍGUEZ, op. cit., p. 4.

Els rius més cabalosos serviren com a eix vertebrador de la colonització del camp. Des d'ací es construïren assuts, partidors i séquies per a canalitzar l'aigua i dur-la de manera artificial fóra del seu recorregut natural. Això va permetre de colonitzar terres ermes i l'aparició, a doll, de petits assentaments humans a les ribes de les séquies. Es tracta de les alqueries, el conjunt de les quals en un mateix sistema de regadiu és conegut com aljama. Només després de consolidar-se una d'aquestes comunitats, i sempre si el context històric ho exigia, es construïa un castell i/o torres de vigilància per a la protecció de les persones i els ramats.

La conquesta cristiana del s. XIII encapçalada per Jaume I va tenir conseqüències irreparables sobre el paisatge andalusí. Ens trobem davant el primer canvi bruscat del paisatge valencià, precipitat en molts casos malgrat estar tot ben planificat d'antuvi. Els cristians trobaren a la seua arribada un paisatge organitzat, però estrany i diferent del seu marc cultural occidental. A Europa, a diferència de la Península Ibèrica, el procés de concentració de la població, conegut com *incastellamento*, es va iniciar a partir del s. XI, de manera que al s. XIII les ciutats europees eren ja centres demogràfics grans i molt dinàmics i s'estenien arreu del continent. Al capdavant, l'existència d'un paisatge fet i construït com era l'andalusí a terres valencianes va condicionar irremeiablement l'estratègia de colonització i adaptació duta a terme per la societat feudal.

Amb el procés de conquesta cristiana, moltes alqueries van ser bandejades dels seus habitants, fet que va simplificar bona cosa el mapa de poblament valencià. La ubicació dels musulmans autòctons i dels cristians nous en centres compactes de residència va començar a transformar el territori valencià d'un paisatge islàmic preexistent basat en la dispersió del poblament, a un de cristià definit per la tendència a la concentració. D'aquesta manera, ciutats com Cullera (*Qulayra*), Alzira (*Algezira*) o Xàtiva (*Shatiba*) i, lògicament, la capital València (*Balansiya*) continuaren articulant el país després de la conquesta, tot funcionant com a veritables caps comarcals en els primers casos, i com a capital del regne en el cas de la ciutat de València.

Tal com explicàvem en la part referent a l'espai urbà, la revolta musulmana protagonitzada per al-Azraq pels volts de l'any 1247 també va

suposar una gran transformació de l'espai rural d'Oliva. A poca distància de l'alqueria principal (Aureba), el riu de Gallinera encara mantenia nuclis de població que arribaven fins a poca distància de la línia de costa. L'alçament musulmà va precipitar els esdeveniments. Sufocada la revolta, el procés de concentració de la població mudèjar i el de colonització cristiana es va posar definitivament en marxa. Per aquest motiu, els homes de les alqueries que formaven part de la plana al·luvial del Gallinera, des del barranc dels Encalladors ençà, aliats potencials dels revoltats, van ser obligats a abandonar les seues cases i concentrar-se a l'alqueria més important, Aureba. A parer nostre, la capacitat d'abastiment d'aigua per a mantenir l'augment de població i la proximitat a la fortificació del Rebollet va ser el motiu pel qual es va convertir en el principal centre demogràfic de la riba sud del riu Serpis. Els territoris de les alqueries abandonades passaren, de la mateixa manera, a formar part dels dominis dels senyors del Rebollet, els quals, en convertir-se en comtes, inclogueren aquests espais dins dels seus dominis. La major grandària del terme d'Oliva respecte dels pobles veïns n'és la conseqüència més visible en l'actualitat.

La nova articulació del territori i de la població va anar acompanyada d'una nova manera de gestionar el treball de la terra. Els millors espais de regadiu van ser mesurats, classificats i repartits com a botí de guerra. En el cas d'Oliva, cal suposar que va ser la riba de la séquia Mare, és a dir, les partides de la Calçada, el Rafalatar i Maricarritx i els espais d'explotació de la plana del riu de Gallinera, com ara la partida de les Jovades i els Bancalons.

La concepció comunitària de la terra, tret més característic de la societat rural andalusina, va quedar esborrada de la mà dels soguejadors, funcionaris reials o senyorials que amidaren el terreny atenent en la majoria dels casos als criteris utilitzats a la Catalunya Nova.⁶ Els feudals no només dividiren i seccionaren el paisatge i trastocaren els ritmes de treball, sinó que exigien uns determinats tipus de cultius, diferents als de tradició islàmica i adaptats a les necessitats de renda senyorial. Des d'aleshores es marginaren productes hortofructícoles, peribles i d'autoconsum, per

6 C. ALSINA CATALÀ, i al., *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, 1990.

altres més fàcilment emmagatzemables, com ara el vi, l'oli i els cereals, que s'adaptaven millor a la cultura i economia rendista. De la mateixa manera, la divisió dels espais de treball en parcel·les de petites dimensions, especialment en jovades i cafissades,⁷ s'adequava a la reducció del nombre de mans que componien les unitats de treball, que passà d'una col·lectiva i tribal, a una altra formada per la família conjugal cristiana, composta per pares i fills. A poc a poc, aquest fet va afavorir l'aparició d'una gran massa de petits propietaris agrícoles i, com a conseqüència, l'aparició d'una elit rural d'àmbit local que, a ulls de tots, és encara un dels trets vertebradors de la societat valenciana actual.

La transformació del parcel·lari, doncs, va tenir conseqüències irreversibles per al paisatge andalusí. Per una banda, va suposar l'entrada de la terra en els mecanismes de mercat, bé en règim de possessió directa bé en emfiteusi. L'acaparament de terres i les divisions del parcel·lari en jovades, però especialment en unitats més petites com les cafissades i fins i tot les fanecades, va esborrar quasi per complet els abancaments islàmics en transcórrer una o dues generacions. La inevitable jerarquització dels propietaris va comportar un desequilibri en els mecanismes de funcionament del sistema hidràulic, ja que va estar dissenyat per a un ús comunitari i no particular dels seus recursos. A conseqüència d'açò, es multiplicaren els conflictes pels drets d'ús de l'aigua. En nombroses actes judicials posteriors a la conquesta, el recurs al testimoni del "moro" —normalment el més vell de la contrada— era habitual per tal de donar una sentència a favor o en contra d'una de les dues parts en litigi. El record que hi tenien sobre l'ús i costums dels seus avantpassats podia legitimar o no el discurs dels litigants. Un fet que és prova suficient per a demostrar que el gruix de la xarxa hidràulica estava operativa abans de la conquesta. Com diu Jaume Castillo, "sí que hi hagueren innovacions desenvolupades pels conqueridors, però no sobre la xarxa principal, sinó sobre àrees que havien restat al marge: la xarxa principal era suficientment complexa i àmplia com per a requerir la introducció de canvis, almenys durant un període de temps relativament estès".⁸

7 1 jovada = 6 cafissades = 36 fanecades/1 jovada = 3 hectàrees.

8 J. CASTILLO SAINZ, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, 1997, p. 160.

Si, com hem vist, la reconstrucció del disseny originari de la xarxa de regadiu és possible, les addicions realitzades amb posterioritat són de la mateixa manera identificables. Durant el s. xv, la millora i ampliació de la xarxa hidràulica va ser possible gràcies a la construcció d'infraestructures duradores als avatars del clima. Les velles i inestables construccions islàmiques es malmetien fàcilment amb les habituals sequeres i riuades del nostre país. Moltes de les infraestructures que es crearen duran aquest període continuen encara en funcionament. Casos remarcables són els partidors de la Casa Clara i la Casa Fosca, ubicades al terme de Potries.

El disseny dels nous espais de conreu va ser diferent de l'anterior, disposats en canals de distribució d'aigua rectilinis i en forma de pinta, amb un canal principal on diverses llengües i fils recollien i subdividien l'aigua fins a portar-la a l'últim dels bancals. Un disseny que, ara sí, responia a la decisió presa per una autoritat superior, la feudal, de manera que a l'aleatorietat i les corbes de nivell ara s'afegeixen la planificació i les línies més o menys rectes.

Arribats a aquest punt, i per a poder entrar de seguida en detall, cal fer una parada en el camí per tal d'explicar la metodologia utilitzada en aquest treball. L'arqueologia hidràulica s'ha definit per tal de donar respostes a les incògnites que els documents no eren capaços de solucionar.⁹ Els àmbits d'investigació i d'observació se centren en l'estudi de la toponímia, vital per a localitzar espais de treball i relacionar-los amb la resta d'elements del paisatge, en les prospeccions i excavacions arqueològiques, en la documentació escrita, les monografies (un treball, potser, dels més complicats quan el marc d'estudi és l'àmbit local) i l'observació minuciosa i crítica dels elements paisatgístics actuals. Hi ha dos tipus d'observació de l'espai: una a vista d'ocell i l'altra a peu de camp. Les fotografies aèries són de gran ajuda. Són preferibles les realitzades abans de la dècada dels anys 50 del s. xx, ja que eviten la contaminació ocasionada per les grans infraestructures, urbanitzacions i polígons industrials.

9 H. KIRCHNER (ed.), *Por una arqueología agraria: Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, 2010, p. 197.

Les fotografies poden ser contrastades i enriquides amb la utilització de vells cadastres parcel·lars i de la informació extreta dels SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica). Al País Valencià, gràcies a l'Institut Cartogràfic Valencià,¹⁰ disposem de bones eines per a guaitar l'entorn a vista d'ocell.

L'ús de la informació cartogràfica pot donar-nos una perspectiva de conjunt per a copsar les relacions i coherència interna dels espais agrícoles, ramaders i de poblament, així com conèixer les xarxes de comunicació i la seua jerarquia.¹¹ Aquest tipus d'observació ha de ser secundat amb un treball de camp exhaustiu, acompanyat del recull de bon material oral i entrevistes amb els pobladors que conserven bona part de la memòria històrica del lloc concret d'estudi. Comptat i debatut, podem, ara sí, reduir el focus d'atenció a la nostra població.

L'Horta de Gandia, juntament amb les del Túria, Xúquer, Palància i Millars, forma part del conjunt de les grans àrees de regadiu tradicionals del País Valencià.¹² La importància del riu d'Alcoi per a la Safor és cabdal. Les seues aigües s'han utilitzat des de fa segles per a regar partides de tots els pobles de la comarca. L'assut d'en March és l'encarregat de recollir l'aigua per a regar, juntament amb el riu de Vernissa, els pobles vinculats de manera més estreta amb Gandia situats a la riba nord del Serpis, com ara Palma, Ador o Beniopa.

L'assut d'en Carròs recull l'aigua cap a la séquia Reial d'Alcoi que, a poc més d'un quilòmetre, es divideix per primera vegada en el partidori de la Casa Fosca (s. xv), en el terme municipal de Potries. De la Casa Fosca ixen dos canals d'aigua, la séquia del Rebollet (o de Dos Portes) per la dreta, i la séquia Comuna de Gandia i Oliva per l'esquerra. La séquia del Rebollet rega partides de Potries, la Font d'en Carròs i Oliva. Per la seua banda, la séquia Comuna de Gandia i Oliva, a vuit-cents metres de la Casa Fosca, ar-

10 ICV-Generalitat Valenciana [en línia].
<<http://www.icv.gva.es/va/inicio>>

11 E. GUINOT RODRÍGUEZ i S. SELMA CASTELL, "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", dins *Revista Valenciana d'Etнологia*, 2008, p. 103.

12 J. TORRÓ ABAD, op. cit., p. 59.

riba al partidor de la Casa Clara (s. xv), la qual torna a dividir el cabal d'aigua en dos: la séquia Comuna de Gandia i la séquia Comuna d'Oliva. La séquia Comuna de Gandia rega partides de Beniflà, Beniarjó, Almoines, Bellreguard, Daimús, Guardamar, Miramar i algunes del sud del terme de Gandia. La séquia Comuna d'Oliva, per la seua banda, rega partides de la Font d'en Carròs, Rafelcofer, Bellreguard, Palmera, l'Alqueria de la Comtessa, Miramar, Piles i Oliva, essent una de les més importants de la riba sud pel nombre de poblacions que en depenen. A Oliva, la séquia arriba dividida per la séquia del Rafalatar i la séquia de la Caixa, de la qual deriven les séquies del Rausell, d'Enmig i de la Torre.

No cal dir, el gruix de la xarxa, compost per les séquies del Rebollet, Comuna d'Oliva i Comuna de Gandia, respon fidelment a molts dels presupòsits que l'arqueologia hidràulica guarda per als espais de regadiu valencians. Pel que fa a la séquia del Rebollet, en primer lloc, no hi trobem, com a la resta del país, cap vestigi de centuriació romana anterior.¹³ I en segon lloc, perquè a banda de les formes i del disseny que presenta, clarament adaptat a les corbes de nivell, la documentació escrita demostra que en arribar els cristians al s. XIII la trobaren ja construïda.¹⁴ A més a més, les poques subdivisions que pateix la séquia del Rebollet en el seu recorregut ajuda a identificar moltes de les seues característiques morfològiques inicials. Si bé l'itinerari seguit s'adapta fidelment als accidents geogràfics tot formant sinuosos revolts, especialment en vorejar la serra de les Fontanelles i la depressió de la Foia de la Font d'en Carròs, alguns dels fils i derivacions d'aigua són clarament diferents, pintiformes i ben disposats sobre el mapa. Possiblement, es tracte de les millores i addicions fetes a partir del s. xv.

Se sap¹⁵ que, durant el període andalusí, només les terres més pròximes als nuclis de població es posaven en conreu, òbviament per mo-

13 E. GUINOT RODRÍGUEZ, "El paisaje de la huerta de Valencia: elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", dins *Historia de la ciudad V: Tradición y progreso*, 2008, p. 108.

14 J. CASTILLO SAINZ, op. cit.

15 F. ESQUILACHE MARTÍ, "Prospectar huertas y vegas fluviales. El estudio del paisaje histórico andalusí de la huerta de Valencia: Arqueología hidráulica y análisis morfológico", dins *Arqueologia Medieval*, 2011 [en línia].

tius pràctics i de comoditat. Només al s. xv, amb l'augment de la pressió demogràfica i de renda senyorial, s'hi romperen els espais adjacents als grans canals d'aigua per tal d'eixamplar l'espai agrícola. D'aquesta manera, destaquen els fils que entre els termes de Potries i la Font d'en Carròs deriven de la séquia del Rebollet a desembocar en la séquia de la Mitjana (la primera gran derivació de la séquia Comuna d'Oliva), disposats en perpendicular al Rebollet i paral·lels entre ells.

L'altre gran canal d'aigua és la séquia Comuna d'Oliva. Naix al partidor de la Casa Clara, al terme de Potries, i rega un gran nombre de partides agrícoles del sud de la comarca. A pocs metres de la Casa Clara, deriva la séquia de Sotaia o séquia de Miramar, que rega els termes de Potries, la Font d'en Carròs, Rafelcofer, l'Alqueria de la Comtessa, Bellreguard i Miramar durant uns set quilòmetres. La Comuna d'Oliva continua vorejant la muntanyeta del Rabat, annexa a la població de Rafelcofer, fins a arribar a l'Alqueria de la Comtessa, lloc on naix la séquia del Rafalatar, prop del molí de Català. La séquia continua el seu camí per l'Alqueria fins a arribar als Partidors, on es divideix en dues, la séquia de la Caixa i la séquia de Piles. La séquia de la Caixa porta les aigües que repartiran pel terme nord-occidental d'Oliva les séquies del Rausell, d'Enmig i de la Torre, mentre que la séquia de Piles rega la localitat homònima.

Les séquies principals passen, si no per dins, ben a prop dels nuclis habitats i presenten un dibuix força més irregular que no les séquies o fils secundaris que reguen els espais situats entre poblacions, els quals mostren un de més planificat i "assenyat" (veg. foto 1). Tanmateix, es poden observar que moltes derivacions, com ara la séquia d'Enmig, el fil de la Foieta, el fil del Racó o les séquies del Rafalatar i el Rausell, presenten unes característiques similars a la del Rebollet o Comuna d'Oliva, de caire serpentejant. Això és explicable si tenim en compte que nombroses alqueries van ser abandonades des dels segles XIII al XVII. De tal manera que llocs com l'Alcudiola, l'Alqueria dels Frares, Ixber i el mateix Rebollet haurien de tenir els seus respectius canals destinats al regadiu, els quals han sobreviscut a la seua davallada. Josep Torró¹⁶ ha demostrat que el

16 J. TORRÓ ABAD, op. cit., p. 9.

despoblament d'una alqueria o rafal no suposa obligatòriament l'abandó del seu espai de conreu (veg. foto 2).

D'altra banda, el cas de les séquies del Rafalatar i el Rausell tenen sentit en funció de la gran plana agrícola de què disposava ja "en temps de sarraïns" la nostra població. A diferència d'aquestes dues séquies, destaquen per la seua rectitud i coherència la séquia d'Enmig i la séquia de la Torre, derivacions de la séquia de la Caixa que corren paral·leles a les dues anteriors del Rafalatar i el Rausell. Tot fa pensar que es tracta dels afegits posteriors a la conquesta cristiana, molt probablement esdevinguts durant l'eufòria del sucre al s. xv que, com sabem, convertí el comtat d'Oliva en un punt de referència agrícola en el conjunt del Regne de València. Si més no, les partides regades per les séquies del Rebollet, el Rafalatar i el Rausell conserven noms molt antics com Xeresa, Rafalatar, Maricarritx o Calçada, tots ells clarament precatalans. Mentre que la séquia de la Torre, per exemple, rega partides com la Terra Nova o la Cameta que, en el cas de la primera, té una clara connotació cristiana i de nova construcció. Una dada cridanera ens la mostra la séquia del Rebollet que, en superar el nucli urbà d'Oliva en direcció a la mar, rega una partida anomenada del Reg Nou, possiblement un afegit també del segle xv.

La xarxa hidràulica del terme d'Oliva, però, es complementa amb la rambla de Gallinera i els rius del Bullent i dels Racons. El Gallinera és un espai difícil de classificar, ja que només s'amera en temps de fortes pluges amb l'aigua recollida al llarg de la seua vall. La toponímia de la zona ens informa, per altra banda, que va ser el lloc d'un dels repartiments feudals, ja que el nom de les Jovades i els Bancalons, tots dos localitzats a la riba del tram final del Gallinera, en són ben explícits.

Més al sud, l'espai comprés entre el riu dels Racons i el Bullent forma part de la marjal de Pego-Oliva i és, doncs, essencialment marjalenc. Les marjals han estat tradicionalment refractàries a la seua domesticació. Només cultius com l'arròs o la ramaderia ha possibilitat la seua parcial explotació fins a temps recents. Són zones on les aigües estancades propiciaven les pudors i malalties, cosa que afavoria les supersticions i malfiances de la gent. Així i tot, tant el riu del Bullent com el dels Racons

representaven zones de pesca importants que sovint va portar a enfrontaments amb els veïns de Pego i Dénia.¹⁷

Amb l'anàlisi de la xarxa viària (veg. foto 9), podem recollir més dades sobre el poblament andalusí al terme d'Oliva. En primer lloc, deixant —de moment— de banda l'important ramal de la Via Augusta, diversos camins podem relacionar-los amb els pressupòsits fins ara defensats. N'és revelador el camí de la Font d'en Carròs perquè connectava directament Aureba amb el castell del Rebollet. També el camí de la Carrasca, ja que durant el seu recorregut pel terme d'Oliva corre annex al riu o rambla de Gallinera, lloc on hi havia suposadament dues alqueries musulmanes, l'Elca i l'Algar. Un ramal d'aquest s'anomena camí de Santa Fe, que, curiosament, és adjacent a la partida de l'Elca. Aquest camí seria també el natural per a comunicar-se amb la Vall de Gallinera, lloc d'hàbitat predominant islàmic fins al 1609. Per la seua banda, la hipotètica Benirrama (Benifarés?) la situem a l'extrem del camí de Sant Josep, prop de l'ermita de Sant Pere, des d'on s'arriba pel camí homònim. Per últim, Mediona i el Molinell s'ubiquen (segons la toponímia) prop del ramal de la Via Augusta, per la qual cosa la seua connexió amb Aureba i el Rebollet restava suplerta.

Als llocs del terme d'Oliva on suposem que hi havia nuclis de població islàmica abans de la conquesta els camins prenen, curiosament, noms hagiogràfics. Santa Fe, Sant Josep i Sant Pere destaquen, a més a més, perquè són els únics del terme d'Oliva amb aquestes característiques. A més, pròxims a ells se succeeixen els topònims amb etimologia àrab, com ara els barrancs de Benirrama i Alfadalí, el turonet de l'Algar o els camins de l'Almuixic i el Xiricull?; noms que es barregen amb altres de valencians: Captiu, Enmig, Montaner... tots ubicats també a prop de la rambla de Gallinera. Possiblement, els topònims hagiogràfics rurals acomplien la mateixa funció que els urbans: cristianitzar tant com fóra possible un lloc d'especial tradició islàmica. Almenys fins a l'any 1433, Josep Bordes Garcia¹⁸ documenta la senda de Benifarés, fet que porta a pensar que el

17 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, 1988, p. 189.

18 J. BORDES GARCIA, "Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV", dins *Cabdells*, 3, 2001.

canvi per un nom cristià podria haver esdevingut també arran de les conversions forçoses dels musulmans al s. XVI durant les revoltes de les Germanies.

Tanmateix, els camins històrics més importants (veg. foto 6) han entrat en crisi amb l'arribada de les grans infraestructures del transport del s. XX. La majoria es coneixen pel genèric *camí vell de...* seguit del nom de la població més important on es dirigeix. El més destacable a Oliva és, ara sí, el camí vell de Dénia. Es tracta del repetit ramal de la Via Augusta. Com a la resta dels grans camins del territori conquerit al s. XIII, va ser declarat pel rei Jaume I camí o vereda reial, de manera que ningú no podia exigir taxes o peatges als seus usuaris. Es pretenia, així, afavorir el moviment de persones i bestiar en un territori de nova creació com ho era, en gran mesura, el valencià. És a Oliva on el camí es bifurca per tal d'arribar a Xàtiva, en direcció nord-oest, i a Gandia i València, en direcció nord, així que, d'alguna manera, Oliva es troba situada en una cruïlla de camins.

Els litigis entre agricultors i ramaders durant la Baixa Edat Mitjana eren habituals. Els ramats podien desfer una collita sencera, destrossar marges i malbaratar l'aigua d'un canal o fil de reg en un tres i no res. La legislació sobre el control del bestiar és abundant en les actes judicials medievals i modernes, si fa no fa, les sancions per als infractors podien arribar a ser molt elevades, sobretot per als propietaris d'animals.¹⁹

Els espais ramaders d'Oliva són identificables gràcies als vestigis toponímics i a la preservació de les veredes històriques com a camins rurals (veg. foto 4). En aquest sentit, el camí del Clotal i el camí de les Canyades feien una funció bàsica per a transportar els animals des de la línia de costa fins a la vereda reial. La pau social, com hem vist, podia cabotejar si els itineraris dels ramats no estaven ben definits i agençats.²⁰ Els toponims ramaders continuen succeint-s'hi arreu del terme. En són bona mostra els camins coneguts com assagadors. A Oliva, tant l'assagador

19 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 281.

20 A. MESTRE SANCHIS, "Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII", dins *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 11, 1992.

del Clot de Segarra com l'assagador dels Gorgs connecten territoris marjalencs amb veredes i vies pecuàries. La zona situada entre la séquia del Vedat i el riu del Molinell ha estat tradicionalment de marjal, per la qual cosa esdevenia un lloc idoni per al pasturatge de ramats ovins i bovins. La partida de la Devesa es localitza tot just ací, prop, al mateix temps, de la vall i la marjal del Bovar.

A la zona sud, la toponímia ramadera és la més abundant de la població i cal pensar que la producció de carn, llana, fem, i altres productes animals es concentrava en aquest punt del terme. Antonio Mestre Sanchis²¹ documenta per al s. XVII una de les habituals picabaralles entre ramaders i agricultors que va suposar l'ús per llei de la Devesa com a zona de pasturatge: “[els porcs], animals que en qualsevol puesto que estiguen sempre están fent mal ara sia en viña, o sequia, o marge, o en qualsevol part, se estableix i mana que no puguen en ningun puesto del terme, si tan solament en les montanyes i en lo Pla del Molinell fins a la sequia del Vedat”. Es provava així de definir l'ús dels espais, donar-los una coherència interna per tal de dinamitzar el potencial agrícola i ramader del poble.

Només un incís: provar de reconstruir els espais ramaders d'època andalusina a la nostra població seria una temeritat. La manca de recerques historiogràfiques sobre el tema ha enfosquit, quan no ignorat, aquesta pràctica econòmica essencial. A més a més, la preponderància del regadiu, o com a mínim, el seu major impacte sobre el territori, ha fet que se li preste major atenció en detriment de la ramaderia bo i relegant-la, com diem, a fregar d'oblit. Tanmateix, una agricultura de regadiu com l'andalusina havia de servir-se de fems per tal de mantenir la fertilitat de la terra. Un fet que, sumat al lògic consum de carn per part de la població, són indicis suficients per a concloure que havia de ser una activitat present al territori del Šarq al-Andalus. Cal suposar que cada alqueria tenia un petit ramat d'ovelles i cabres. Es descarta la possibilitat de grans cabanes ramaderes a l'estil de la *mesta* castellana, en especial en territoris de regadiu com el nostre.

21 A. MESTRE SANCHIS, “La economía olivense”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 281.

Si bé l'escàs impacte que tenen les activitats ramaderes en l'espai i la documentació són un escull insuperable per a copsar-ho en estudis del paisatge, l'arregliment dels espais de conreu sí va modificar bona cosa l'aspecte del medi. És el moment de fer una ullada als canvis produïts en el parcel·lari agrícola.

Com diu el professor Antoni Furió, “en pocs anys, el paisatge rural andalusí quedà completament esborrat: les alqueries i els rafals desaparegueren reduïts a meres referències toponímiques, i les terres annexes, expropiades a les comunitats musulmanes, van ser fragmentades i atomitzades en petites parcel·les”.²² En qualsevol cas, aquesta afirmació és vàlida per al parcel·lari de les planures al·luvials i les hortes valencianes (veg. foto 5), que van ser objecte de cobejança dels colons cristians, no tant per a les valls interiors del país, on els musulmans continuaren treballant de manera força autònoma conservant i construint l'entorn com en temps passats (veg. foto 6).

Als territoris de muntanya, la població islàmica durant la Baixa Edat Mitjana va ser pregonament més abundant que al litoral. Si més no, i sense cap mena de dubte, les formes creades per les terrasses són el tret més cridaner i genuí del paisatge valencià d'interior. Però, tot i la visibilitat, els estudis sobre aquest medi tampoc no han estat profunds. El plantejament de la qüestió, sobretot pel que fa a les motivacions que portaren a crear tan singulars panorames, no ha estat del tot satisfactori. Cosa fonamental, d'altra banda, ja que la construcció dels espais de treball, entesa com a “opció social”, adapta i arreglera el medi condicionada per un tipus determinat de cultura i tecnologia, que engloba alhora realitats polítiques, socials i econòmiques. El potencial d'aquests espais per a valorar l'impacte de la societat islàmica a la Península Ibèrica en general, i al País Valencià en particular, sembla, doncs, evident.

Segons Enric Guinot, els espais de muntanya devien ser malvistos pels repobladors cristians, acostumats com estaven als espais plans i geomè-

22 A. FURIÓ I DIEGO, “Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana”, dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, 1997, pp. 155-156.

trics, on l'arada i el jou podien treballar-hi més còmodament i les subdivisions hereditàries en parts iguals eren més fàcilment aplicables.²³ Aquest fenomen afavoreix la supervivència del parcel·lari andalusí en contrades com la Vall de Gallinera i palesa, alhora, com de profunds foren els canvis produïts als territoris de colonització cristiana.

L'adaptació abans explicada de la xarxa de regadiu andalusina a les corbes de nivell té un clar paral·lelisme amb el disseny dels bancals de conreu, que es construïren amb l'objectiu d'aconseguir el pendent més adequat atenent a les condicions hidràuliques de la vall o el vessant en concret. Com a resultat, trobar dues terrasses de les mateixes mides i formes és una tasca estèril. Cada pam de terra és únic i genuí.

Com veiem a la imatge, les transformacions del parcel·lari a partir del s. XIII afaiçonà el paisatge d'una determinada manera bo i esborrant en gran mesura el disseny anterior. Durant el repartiment es crearen, com hem dit, lots de terra mesurats en jovades. La jovada va ser introduïda per Jaume I: "Nós uos mostrarem ara a partir la terra, e farets-ho axí com se féu a Maylorques, que d'altra manera no's pot fer: uós baxats la jouada a VI cafiçade, e haurà nom jouada [...]".²⁴ Es tracta de l'extensió de terreny que podia llaurar una parella de bous en un sol dia. Les donacions com a compensacions dels serveis militars prestats durant el procés de conquesta podien variar entre una i sis d'aquestes jovades. En un primer moment no es tingué en compte la qualitat de la terra, sinó en l'extensió de la mateixa. Només posteriorment es subdividiren les parcel·les per a crear camps de vinya, campà i horta. Per descomptat, no foren els beneficiaris del repartiment els qui treballaren la terra. Les concessions al territori de reialenc tingueren com a protagonistes els ciutadans, cavallers i prets, que, o bé vengueren la terra, o bé associaven un grup de camperols per a treballar-la.

23 J. TORRÓ ABAD, "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana", dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, 2007, p. 112.

24 JAUME I REI D'ARAGÓ, *Crònica o Llibre dels feits* [Edició a cura de Ferran Soldevila, 1982].

Com que foren les millors terres de conreu les primeres en repartir-se, els soguejadors no pogueren prescindir dels límits que marcaven les séquies o els camins a l'hora d'amidar la terra. D'alguna manera, acabaren actuant com a eix vertebrador del nou parcel·lari que, al cap de poques generacions, va ser novament fragmentat i subdividit com a conseqüència de les herències i la introducció de la terra en els mecanismes de mercat.²⁵

Com sabem, Oliva va estar terra de senyoriu des del primer moment de la caiguda del Rebollet a mans cristianes. L'almirall Carròs va ser intítulat senyor del conjunt d'alqueries que depenien del castell per Jaume I en 1249:

Per nós i els vostres successors donem i concedim a vós Carròs, fill del comte Omany i els vostres successors, a perpetuïtat, tota la heretat erma i poblada que l'alcaid de Xàtiva i son pare posseïen i tenien o devien tenir per alguna cosa o raó en els térmens de Rebollet i Madrona i d'Oriva i us concedim que aquesta heretat la tingueu vós i els vostres successors per alou propi, franc i lliure, a perpetuïtat, perquè en disposen lliurement vós i els vostres successors i a tenor de que vulgueu, a excepció de clergues i eclesiàstics.²⁶

Un territori de senyoriu, doncs, dins d'un marc polític on el pes de la corona era aclaparador. En bona part del país, el pes de la monarquia en l'organització del territori aconseguí crear una massa de propietaris considerable gràcies a les donacions fetes als soldats que participaren de la campanya de conquesta. Jaume I provà, d'aquesta manera, evitar de bell antuvi la formació d'una classe senyorial important al País Valencià. Una de les estratègies seguides per aconseguir-ho va consistir a reduir la grandària de la majoria de concessions senyorials sovint a només una alqueria. Tot recolzat en el marc polític que suposaven els Furs valencians, de caire cesarista, en línia amb el corrent polític de l'Europa d'aleshores, aconseguí retenir el control polític i militar del nou regne.

25 A. FURIÓ I DIEGO, op. cit., p. 157.

26 F. FERRER PASTOR, "La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles", dins *Cabdells*, 5, 2008.

Per contra, allà on hi havia territoris de senyoriu, va ser el senyor feudal qui organitzà els espais domèstics i de treball. En el cas d'Oliva, els senyors del Rebollet soguejaren i repartiren la terra per tal d'adjudicar-la als colons que havien de cristianitzar terres "sarraïnes". La racionalització de l'espai raïa, a banda de simplificar les donacions o adjudicacions als repobladors, en la planificació i millor gestió de les rendes senyoriales. Ja hem dit com de precària va ser la repoblació cristiana durant els primers temps de la conquesta. Considerat açò, cal suposar que foren els musulmans guiats pel senyor els qui transformaren la terra per a adaptar-la a les exigències feudals i, tot seguit, la treballaren com a vassalls. Capricis de la història, els musulmans vençuts destruïren amb les seues mans allò que els seus avantpassats havien bastit durant generacions. Des d'aquell moment es convertiren en la mà d'obra més rendible per a les arque dels senyors del Rebollet, comtes d'Oliva des de 1449, i així va continuar fins al decret d'expulsió al s. XVII. Ací tenim tres exemples:

por no aver tierras para poblarles porque el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico en ellas y muchos no tenían sino la casas y se alimentavan de lo que ganavan a jornal, y agora a los nuevos pobladores se les da a 15 hanegadas de huerta, que son dos jornales y medio a cada uno y aun no se tienen por contentos y no pueden vivir ni passar sin hotro expediente.²⁷

he oydo decir que algunos dellos dizen que más quisieran un morisco que diex cristianos viejos.²⁸

[els musulmans] beven un jarro de agua y comen un puñado de pasas al dia.²⁹

Malgrat les grans diferències entre les terres de senyoria i les de reialenc en el procés de repartiment, ambdues acabaren per tenir una fi sem-

27 F. PONS FUSTER, *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, 1981, p. 21.

28 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 196.

29 *ibíd.*

blant amb un clar predomini de la petita parcel·la. Entre els anys 1425 i 1433, Bordes Garcia,³⁰ per exemple, documenta un centenar de compravendes de parcel·les agrícoles a Oliva. A les poques actes on s'especifica la grandària del terreny hi predomina la fanecada com a unitat de mesura. Un fet que no suposa que tots els camperols tingueren un nombre més o menys equitatiu de propietats per la petitesa d'aquestes, ben al contrari, la jerarquització econòmica i social fins i tot dins de la classe camperola va ser allò més habitual.

Si tenim en compte tot allò dit fins ara, podem provar de localitzar, no direm que sense cap malfiança, els vestigis del primer parcel·lari feudal a Oliva. Cal cercar-lo a les partides agrícoles més antigues de la localitat —la Calçada, el Rafalatar i Maricarritx— que es reguen, lògicament, amb les séquies més velles del poble. El terreny s'amidà tot prenent com a referència séquies i camins, ja que no les podien destruir ni, per tant, prescindir-ne. Així, el camí vell de Xàtiva, el camí vell de Gandia, el barranc de la Mitjana i les séquies del Rebollet, el Rafalatar i el Rausell actuaren com a fita natural del parcel·lari a partir dels quals es crearen blocs o “pastilles” de terreny ajustades a la jovada. En el cas de la partida del Rafalatar (veg. foto 7), la disposició dels camins vells de Gandia i Xàtiva impossibilita la cabuda de la jovada, per la qual cosa es crearen parcel·les de menor grandària, bé en cafissades bé en fanecades. D'altra banda, es palesa com el parcel·lari només perd les línies rectes als marges exteriors, en tocar un camí, séquia o barranc, cosa que pressuposa la major antiguitat d'aquests respecte de les parcel·les agrícoles.

Per contra, a la partida de Maricarritx (veg. foto 8), més ampla i plana, sembla ser que es dibuixaren de manera més precisa extensions de terreny ajustades a la jovada. L'atenta mirada del parcel·lari demostra com es pren, novament, els camins com a punt de partida de l'amidament. En aquest cas, el camí vell de Gandia i un antic camí semiabandonat resulten ser les fites amb les quals es crearen les parcel·les. D'altra banda, on segons la toponímia el fenomen del repartiment hauria de ser més visible, a la partida de les Jovades, la construcció d'un polígon industrial impossi-

30 J. BORDES GARCIA, op. cit.

bilita qualsevol intent de reconstrucció del parcel·lari feudal (veg. foto 9).

Si bé el paisatge andalusí restà esborrat per l'acció senyorial —que, al seu torn, es troba en perill per l'acció de l'home actual— poden observar-se terrasses de muntanya amb característiques similars a les andalusines abandonades i semiocultes per la vegetació i un fort procés d'erosió. És cert que es tracta de troballes aïllades, supervivents als capricis del clima i la depredació de l'especulació immobiliària de la terra, però que no podem ignorar en un estudi sobre el paisatge.

Trobem parcel·les abandonades (veg. foto 10), doncs, només a les zones altes d'Oliva, localitzades gràcies al treball de camp i al suport, una vegada més, dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG). En aquest sentit, destaquen les formes presentades pel turó de l'Almuixic (veg. foto 11), l'Algar (veg. foto 12), Sant Antoni (veg. foto 13), el Castellar (veg. foto 14), la Font del Garrofer (veg. foto 15), el Cavall Bernat (veg. foto 16) i el Collado de la Peña de l'Àliga (veg. foto 17). Val a dir que, en la majoria de casos, fonts, barrancs i brolladors d'aigua es troben pròxims als bancals.

Provar de datar-los és tasca veritablement complexa. No hi ha, segons sembla, diferències cronològiques entre la construcció de terrasses de regadiu i terrasses de muntanya durant l'època islàmica.³¹ Tots dos espais s'agençaren paral·lelament a l'establiment de grups humans a la riba d'una mateixa xarxa de regadiu. És cert que la construcció de terrasses de muntanya requereix d'un major esforç de treball i temps per a dur-se a terme. El desbrossament i la desforestació, el despedregament, l'anivellament i l'edificació de les parcel·les per al conreu no es pogué fer en qüestió de dies. La construcció del parcel·lari de muntanya és un procés d'agregats amb diferències temporals considerables.³² En la mateixa línia, se sap que les terrasses es bastiren des de baix cap amunt, de manera que els bancals més antics són els inferiors i els més nous els superiors. Per això, i atés la destrucció del paisatge andalusí a les parts baixes de

31 J. TORRÓ ABAD, "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana", dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, 2007, p. 94.

32 *ibíd.*, p. 83.

les muntanyes d'Oliva, els bancals identificables són els més recents dels que, sembla ser, hi havia. La possibilitat que foren bastits després de la conquesta, doncs, no la podem descartar.

D'una altra banda, hi ha dues zones amb característiques interessants pel que fa al conjunt del paisatge d'Oliva (veg. foto 18). Dos indrets situats a l'interior del terme, a mig camí entre la plana al·luvial i el sistema orogràfic envoltant. Parlem de les partides del Salt (veg. foto 19), per una banda, i la Font de l'Om i l'Elca (veg. foto 20), per l'altra. Són espais particulars perquè les similituds amb l'espai d'horta tradicional que acabem d'esmentar són colpidores. En primer lloc, segons les mencions que en fan autors diversos, les alqueries de l'Algar i l'Elca (l'Almuixic?) haurien d'ubicar-se a pocs metres de distància del Salt i la Font de l'Om, respectivament. A banda, la toponímia ens informa, com veiem, que són llocs d'una antigor pregona. Noms com Elca, Almuixic, Algar són clarament anteriors al s. XIII, d'una manera semblant a com hem copsat per al cas del Rafalatar i Maricarrítx.

La disposició del parcel·lari és també una qüestió a tenir en compte. En ambdós casos, el terreny forma un con que s'eixampla a mesura que s'enfila pel pla i s'allunya de les muntanyes, i la morfologia dels camins i barrancs, clarament sinuosos en el cas dels primers, condicionen fortament l'adequació dels bancals agrícoles. No cal oblidar que són llocs amb nombroses fonts, així que la disponibilitat d'aigua no seria un gran inconvenient si la grandària de l'espai de conreu fóra moderada, cosa que considerem possible si els que la cultivaven eren grups humans reduïts com en el cas d'una petita alqueria musulmana. Aquest panorama sembla ajustar-se al que Thomas Glick anomena "microescales", "sistemes de regadiu petits que conjuminen una sèrie de tècniques hidràuliques estretament associades a l'establiment musulmà, les quals inclouen terrasses de cultiu, cisternes, *sâdûfs*, sínies i mesures amb clepsidres".³³ Així les coses, els indicis se succeeixen per tal de copsar, qui sap, si ens trobem davant dels espais de treball de les alqueries de l'Elca i l'Algar.

33 Th. F. GLICK, *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España Medieval*, 2007, p. 114.

Tant si com no, el que és evident és que la singularitat d'aquests territoris dins del conjunt de la població és cridanera. A pocs metres de distància, a la plana del Gallinera, la disposició dels bancals tendeix a les formes ortogonals al mateix temps que la microtoponímia dels camins ens mostra noms d'etimologia clarament valenciana, com ara la senda dels Lladres, el camí d'Enmig o el camí del Captiu, entre d'altres (veg. foto 21). Camins que, d'altra banda, es disposen en paral·lel els uns amb els altres. La rectitud d'aquests contrasta amb els revolts del camí vell de Pego, situat també a poca distància d'aquests. Podem continuar especulant sobre la cronologia d'aquestes vies de comunicació. Considerat tot, els més antics presenten figures poc rectilínies malgrat que el terra siga pla, com en el cas del camí vell de Pego que, a més a més, connecta un nucli habitat amb un altre, mentre que els més nous, o tardans, la comesa dels quals és arribar a les zones de cultiu, tendiran a formar línies més rectes que no els d'època andalusina.

Així i tot, el recorregut pel paisatge d'Oliva estaria incomplet sense tenir en compte els importants, tot i que escassos, jaciments arqueològics descoberts d'aquesta etapa de l'Edat Mitjana (veg. foto 22). Cal destacar el jaciment de les Jovades.³⁴ Consisteix en un seguit de pous, fins a vint-i-sis, onze dels quals conservaven ceràmica ibèrica o medieval. La troballa més important consisteix en un pou de sènia, possiblement utilitzat per a extraure aigua del subsòl destinada a regar els camps circumdants. El jaciment va estar operatiu durant un llarg període de temps segons podem deduir de la datació de la ceràmica, que comprén des del s. x fins al s. xv. Aquest jaciment és valuós per diversos motius. En primer lloc, la seua ubicació ja ens és reveladora. La partida de les Jovades va ser, segurament, un dels llocs on es crearen parcel·les agrícoles de tipus feudal. Sabem que els nouvinguts s'apropriaren i repartiren les millors terres de conreu, així que la partida de les Jovades degué reunir les condicions necessàries per a tal comesa.

En segon lloc, és indicatiu que es localitze a pocs metres de distància d'on cal ubicar l'alqueria de Mediona, la qual es trobava tot just a l'altra

34 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987.

banda del riu, en l'actual partida de Casals. De la mateixa manera, Benirrama (Benifarés?) es troba a una distància relativament curta, a uns cinc-cents metres, en aquest cas, a la mateixa riba del riu, direcció a Sant Pere.

Un segon jaciment, aquest anomenat de Santa Fe,³⁵ l'ubiquem ben a prop de la partida de l'Elca que, al seu torn, està pròxim al turó de l'Almuixic. Les troballes en forma de ceràmica es daten entre els ss. XI i XII. Les referències creuades³⁶ indiquen que es tracta de restes ceràmiques molt similars a les trobades en el jaciment de les Jovades, així que estem en condicions de dir que tots dos foren coetanis. Per al cas de Santa Fe, s'han localitzat, entre d'altres, ceràmica de tipus marmita, cassola, tapadora, ataïfor, gerra...³⁷ La proximitat a l'Elca i l'Almuixic ens indueix a pensar que ens trobem front a vestigis directes de l'alqueria musulmana de l'Elca.

El següent jaciment d'interès és una petita fortificació trobada al turó de Sant Antoni,³⁸ prop de la Penya de l'Àliga. Segons sembla, és una construcció força antiga, datada al voltant del s. X, l'ocupació de la qual degué ser limitada. Abans de l'arribada dels cristians al s. XIII quedà deshabitada. En qualsevol cas torna a coincidir un topònim hagiogràfic amb una llegat andalusí. La fortificació dibuixa un plànol poligonal d'entre trenta i quaranta-cinc metres, sense cap indicatiu de construccions interiors als murs principals. La ceràmica trobada aparentment data de l'època califal, però la funció d'aquest edifici és controvertible. Com es pregunten els autors, no se sap si el castell tenia un "rôle militaire de contról" o bé "fonctions de refuge temporaire en période de difficultés".³⁹

35 A. BAZZANA, "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (Valencia): estudio de su cerámica", dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18, 1984, p. 255.

36 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987, pp. 57-59 i 64-65.

37 G. PÉREZ BOTÍ, "El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi, Alacant)", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20, 2011, pp. 181-190.

38 A. BAZZANA, i al., "Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)", dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, 1981.

39 *ibíd.*, p. 574.

El castell del Castellar és un altre jaciment arqueològic d'Oliva. Es troba a 153 metres d'altitud, a l'extrem nord-oest de la serra de Mostalla. L'estat de conservació és força precari. L'activitat minera dels seus voltants fa malbé l'entorn on s'ubica i malbarata qualsevol intent d'anàlisi paisatgístic. No es té constància que constituïra un nucli habitat. Sembla ser que va funcionar a mode de caserna, allotjant un reduït escamot de soldats que vigilaven la frontera entre les taifes de Dénia i València. La desocupació del castell degué produir-se poc temps abans de la conquesta cristiana o durant aquesta.

Darrerament, cal fer un breu esment al castell del Rebollet. Ja ho hem dit, es tracta de l'*hisn* que va articular el poblament de la riba sud de l'Horta de Gandia. El seu estat de conservació, com la majoria de les fortificacions andalusines del País Valencià, es força precari. Segons les cròniques, un terratrèmol el va destruir cap a l'any 1598,⁴⁰ i des d'aleshores l'erosió no ha deixat d'afectar l'estructura (veg. foto 23).

CONCLUSIONS: L'HERÈNCIA DE LA TERRA

Amb tot el recull fet fins ara, podem provar de reconstruir el paisatge andalusí i el paisatge feudal per tal de comparar-los. Cal dir que, en el cas del paisatge andalusí, tractem una realitat que va estar en gran mesura esborrada al s. XIII, i de la qual només ens han arribat vestigis agònics, migrats i atzarosos. Per tant, açò només pot ser un apropament recelós però que considerem, d'altra banda, obligatori.

De nord a sud (veg. foto 24), el primer espai amb coherència interna és l'actual població d'Oliva i la seua rodalia immediata. L'alqueria d'Aureba s'assentava a les faldes de la muntanyeta de Santa Anna, a la vora de la séquia del Rebollet, propera a l'*hisn* homònim. Ben comunicada, pel camí que unia Dénia amb Xàtiva, Bairén (Gandia) i València, disposava a més a més d'una planura que s'allargassava fins a la Mediterrània. La capacitat d'absorció humana d'aquest espai era major que en altres contrades de

40 D. A., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 136.

la rogalia, gràcies a l'abundant disponibilitat d'aigua, les fàcils comunicacions i la proximitat al recinte murallat.

Calçada, Maricarrítx i Rafalatar, com a noms de partides rurals; Rebollet, Rafalatar i Rausell, en el cas de les séquies; o la mateixa Oliva, Awrba, nom d'una possible tribu berber són mostra de la seua antigor. A més a més, a banda de la via principal, des d'Aureba naixen camins direcció a Pego, Piles, l'Alqueria de la Comtessa, Forna i la Font d'en Carròs. La riba de la séquia del Rebollet, especialment el tram pertanyent a l'actual barri de la Vila, molt probablement va ser el lloc predilecte, més valorat i ric de l'esmentada alqueria i es convertí en el lloc on els cristians decidiren instal·lar-se per a viure. L'espai de conreu destinat al secà, tanmateix, no ha pogut ser localitzat malgrat que, com suposem, devia existir bé a les faldes de Santa Anna (engolida pel creixement urbà d'Oliva) bé a Sant Antoni, on sí poden ser localitzats alguns indicis d'abancament.

El següent espai trobat amb coherència interna en època andalusina correspondria amb les alqueries de l'Algar i l'Elca (o l'Almuixic). D'igual manera que Aureba, es troben situades en turons que les eleven per damunt de la línia de rigidesa hidràulica, és a dir, per dalt del nivell de l'aigua destinada al regadiu. Els espais agrícoles en aquest cas són més menuts, segurament formaven part de les microescales estudiades per Glick, en aprofitar l'aigua de les abundants fonts així com les d'escorrentia, ja que els barrancs i riuets deriven tots en direcció a la possible ubicació d'aquestes alqueries. Podem provar d'ubicar aquests espais de treball gràcies al tipus d'abancament, en estar clarament condicionats per la presència de camins i barrancs. Les partides rurals on es troben són: l'Elca i la Font de l'Om per al cas de l'Elca (o el Xiricull); i la partida del Salt, en el cas de l'Algar. A més a més, s'hi troben terrasses de muntanya abandonades molt a prop. Les comunicacions estarien assegurades pels camins de Forna, la Carrasca, Santa Fe, el Xiricull i l'Almuixic. De fet, és l'espai on la toponímia àrab és més abundant del terme d'Oliva. Noms com Algar, Almuixic, Xiricull, Alfadalí i Elca són de clara procedència pre-cristiana.

Ambdues alqueries van ser abandonades després de la conquesta, per la qual cosa no han perviscut com a nuclis de poblament. Tanmateix, se sap que els espais de conreu continuaren en funcionament, molt proba-

blement treballats pels mateixos homes que ho feien abans de la vinguda dels feudals. Fet que creiem possible i que explicaria la conservació dels topònims islàmics. Com a mínim, l'arqueologia, gràcies al jaciment de Santa Fe, ens ha donat la prova definitiva per a copsar l'establiment d'un grup humà durant l'època andalusina.

El tercer espai que tractem és la zona compresa entre la plana del Gallinera fins al riu del Bullent. En aquesta zona localitzem les alqueries de Mediona i Benirrama (o Benifarés). Mediona la situem a l'actual partida de Casals, a la banda esquerra de la rambla de Gallinera. Benirrama, per la seua banda, la ubiquem a la meitat sud de la serra de Mostalla, en un ambient més de muntanya. Les solucions hidràuliques, tanmateix, serien diferents en una i altra. Hem copsat com el jaciment de les Jovades ens dóna pistes sobre el tipus de regadiu de la zona amb l'ús del pou de sénia, amb el que s'aconseguia un petit espai de conreu. Pel que fa a Benirrama, la proximitat al riu del Bullent li assegurava un bon abastiment d'aigua. Encara més, l'espai de marjal molt proper seria potencialment utilitzable per al conreu de l'arròs que, com sabem, era conegut pels musulmans abans de l'arribada de Jaume I. Tot i això, només ho considerem possible, ja que no podem demostrar res en aquest aspecte. Sí quant a la xarxa viària. El camí de Sant Pere connecta amb la via principal Xàtiva/Gandia/València-Dénia, mentre que el de Sant Josep, pràcticament paral·lel, connecta amb el camí vell de Pego, el qual porta també direcció a Aureba. La toponímia, tot i que menys abundant, ens dóna algunes dades. Camins com el de Sant Josep i el de Sant Pere poden ben bé ocultar altres de procedència islàmica. Els noms del barranc de Benirrama, així com Benifarés (que situem prop de l'actual partida de Sant Josep), són clarament anteriors a la conquesta. Però també les Jovades, ja que amaguen realitats esvaïdes pel repartiment feudal. El major indicatiu d'ocupació humana, ja ho hem dit, el jaciment arqueològic estudiat per Bazzana, Climent i Montmessin. No obstant això, el jaciment del Castellar, amb funcions clarament defensives, no podem relacionar-lo directament amb les hipotètiques alqueries a les que fem referència. Annex a ell semblen haver indicis d'abancalaments de muntanya abandonats.

El darrer espai el localitzem a l'extrem sud del terme d'Oliva, en la zona compresa entre els rius del Bullent i dels Racons. Es tracta de terra

de marjal. Només el llogaret del Molinell apareix als documents en 1274 per a la construcció d'un pont al riu dels Racons. Hi ha qui conjectura amb la possibilitat que es tracte d'un caseriu amb funcions més portuàries que agrícoles.⁴¹ La idiosincràsia del terreny marjalenc el fa, igual que Benirrama, potencialment destinat al conreu de l'arròs o al pasturatge de ramats, una activitat que copsem amb seguretat en època cristiana. En qualsevol cas, les marjals sempre han estat refractàries a l'establiment de grups humans degut a la insalubritat de les aigües. En aquest cas, només la documentació ens informa de la presència d'un nucli d'habitatge. Cap resta toponímica, ni de xarxa hidràulica ni tampoc en forma de jaciment arqueològic ens aporten més dades sobre aquest espai. Només la presència del camí de Xàtiva/Gandia/València-Dénia (ramal de la Via Augusta) mostra indicis d'humanització abans de l'arribada dels cristians.

Aquest paisatge format per grups humans reduïts i disseminats amb els seus respectius espais de treball va ser, com sabem, fortament trastocat al s. XIII pel procés de feudalització de paisatge (veg. foto 25). El tipus de poblament es va simplificar aleshores, així com el paisatge agrari va ser condicionat per ajustar-lo a les exigències de la nova societat. Els soguejadors, conduïts pels senyors, dibuixaren lots de terra en el mapa que van ser repartits als nous pobladors o bé concedits a la població musulmana, ara en condicions de vassallatge. Els espais de treball no es reduïren amb la desaparició de les alqueries. Al contrari, a poc a poc, i a mesura que la demografia augmentava, es posà en conreu espais fins aleshores erms. La construcció i millora de la xarxa hidràulica va suposar el creixement de les terres de cultiu. D'altra banda, es delimitaren a poc a poc els espais destinats a la ramaderia, aparentment inexistents o molt diferents en època andalusina. L'esquema bàsic del mapa agrícola canvià profundament. Les parcel·les, foren contínuament dividides i subdividides fins a crear un mapa farcit d'unitats reduïdes. Gràcies a aquest fet, o simplement a desgrat d'aquest, els marges més antics es conserven camuflats en la munió de voravius agrícoles. Hem provat de copsar alguns,

41 A. BAZZANA, i al., *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, 1987, p. 21.

però molts han estat destruïts segurament pel creixement urbà i la ubicació d'urbanitzacions i polígons industrials.

Val a dir que l'espai agrícola canvia els usos, però la fesomia bàsica resisteix molt i molt bé el pas del temps. Si bé els musulmans cultivaven majoritàriament productes d'horta, bons per a l'autoconsum però no tant per al mercat pel seu caràcter perible, els cristians afavoriren el conreu de cereals panificables, oliveres i vinyes. Els grans, l'oli i el vi són més fàcilment emmagatzemables i adequats a les exigències de renda senyorial. Al s. xv, i gràcies a diversos factors d'àmbit internacional, zones de l'Europa mediterrània es dedicaren al cultiu de la canyamel. Oliva va ser ben aviat un centre molt dinàmic. Es té constància que la primera canya va ser introduïda en 1413 i, aleshores, es trobava lliure de taxes i delmes. Vint anys més tard, les pressions de l'Església i dels senyors aconseguiren que els cultivadors pagaren el mateix percentatge que els productes agrícoles tradicionals. Un fet que demostra la gran expansió que va tenir.

L'agricultura de tipus rendista deixà pas, amb matisos, a una de caràcter més mercantil, ja que la producció sucrera es destinava sobretot cap als mercats estrangers. La canyamel va davallar definitivament amb el decret d'expulsió dels moriscos en 1609 i, amb ella, gran part de les infraestructures creades a l'efecte.

Un altre cultiu de tipus especulador va ser la morera, que s'escampà per tot el territori valencià a partir del s. xv. La fulla de morera era l'aliment bàsic dels cucs que produïen la seda, producte que va ser elaborat en l'àmbit domèstic fins a la seua davallada als volts del s. xix. Les moreres, posades a mode d'enfilall a la part exterior dels marges parcel·laris i les proximitats de les principals vies d'aigua, no trastocaren fonament la disposició del parcel·lari. Al contrari, actuaren com a contrafort i els hi donaren consistència. És cert que de moreres quasi no en queden, però sí els noms on eren més abundants, com ara el carrer de les Moreres o la partida del Morer, tot just a la riba de la Vall de les Fonts. A més a més, cognoms com Mora, Morera o Morell són abundants en la zona i algunes cases dels barris antics conserven encara l'andana, el lloc domèstic destinat a la producció de seda.

Després de la morera vingué el taronger, i amb ell una febre d'especulació immobiliària que fa recordar a la viscuda recentment per la bombolla urbanística. Malgrat tot, res té a veure el conreu de rajoles amb el del cítric, ja que, a banda d'improductiu a mitjà i llarg termini, sí malbarata els abancalaments i les estructures agrícoles tot provocant un impacte paisatgístic quasi sempre irreversible.

En qualsevol cas, les diferències en els usos del territori entre la societat andalusina i la feudal els creiem clars i així els hem provat de copsar. Espais reduïts, d'alguna manera inconnexos, treballats per grups humans autònoms, es convertiren amb el procés de feudalització en un sol espai de propietat senyorial. La concentració de la població, l'eixamplament de les terres de conreu i l'adjudicació de zones ramaderes donaren una coherència nova al cristianitzat territori d'Oliva. Una coherència, no ens cansarem de dir-ho, que actualment viu una crisi massa profunda i negligent com per a obviar el seu perllongat passat.

Foto 1

Foto 2

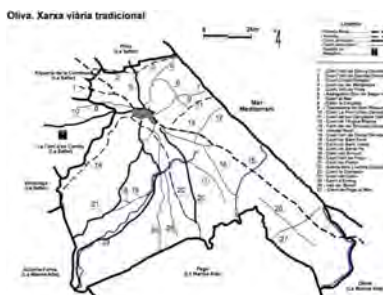

Foto 3

Foto 4

Foto 5

Foto 6

Foto 7

Foto 8

Foto 9

Foto 10

Foto 11

Foto 12

Foto 13

Foto 14

Foto 15

Foto 16

Foto 17

Foto 18

Foto 19

Foto 20

Foto 21

Foto 22

Foto 23

Foto 24

Foto 25

BIBLIOGRAFIA

- ALSINA CATALÀ, Claudi, i al. (1990): *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Editorial Curial, Barcelona.
- AZUAR RUIZ, Rafael, i al. (1999): “La Castell d’Ambra (Pego). De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal (siglo XIII)”, dins *Arqueología y Territorio Medieval*, vol. 6, Universidad de Jaén, Jaén [en línia].
<<http://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/ATM/article/view/1536>>
- BARCELÓ I PERELLÓ, Miquel (1989): “El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales”, dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, pp. 2013-2047.
- BARCELÓ TORRES, Maria del Carme (1984): “Poblament i toponomàstica de la Vall de Gallinera islàmica”, dins *II Congrés d’Estudis de la Marina Alta* (Pego).
- BATALLER CATALÀ, Alexandre i Carme NARBÓN CLAVERO (2005): *Les paraules de la seda: llengua i cultura sericícola valenciana*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- BAZZANA, André, i al. (1981): “Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)”, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, Servei d’Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, València, pp. 561-574.
- BAZZANA, André (1984): “El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (Valencia): estudio de su cerámica”, dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18, p. 255.
- BAZZANA, André, i al. (1987): *El yacimiento medieval de “Les Jovades” en Oliva (Valencia)*, “Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva”, Ajuntament d’Oliva, Oliva.

- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i Joan Josep BUSQUETA I RIU (ed.) (1997-2000): *Història, arqueologia, documentació*, “Territori i societat a l’Edat Mitjana”, vol. 1-3, Universitat de Lleida, Lleida.
- (1998): *Almenar, 1147-1997. 850 anys de la Carta de Poblament*, “Territori i societat a l’Edat Mitjana”, vol. 2, Universitat de Lleida, Lleida.
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi (ed.) (2007): *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, “Territori i societat a l’Edat Mitjana”, vol. 4, Universitat de Lleida, Lleida.
- (2010): *La caracterització del paisatge històric*, “Territori i societat a l’Edat Mitjana”, vol. 5, Universitat de Lleida, Lleida.
- BORDES GARCIA, Josep (2001): “Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle xv”, dins *Cabdells*, 3, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 11-28.
- CABANILLES I PALOP, Antoni Josep (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid [Edició facsímil, Artes Gráficas Soler, València, 1978-1979].
- CARBONERO GAMUNDI, María Antonia (1984): “Terrasses per al cultiu irri-gat i distribució social de l’aigua a Banyalbufar (Mallorca)”, dins *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 4, pp. 31-68.
- CASTILLO ARMENTEROS, Juan Carlos i Vicente SALVATIERRA CUENCA (1999): “Sistematizaciones y tipologías: Veinte años de investigación”, dins *Arqueología y Territorio Medieval*, 6, pp. 29-44.
- CASTILLO SAINZ, Jaume (1997): *Els conflictes de l’aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- D. A. (1988): *Iniciación a la historia de Oliva*, “Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva”, Ajuntament d’Oliva, Oliva.
- ESQUILACHE MARTÍ, Ferran (2011): “Prospectar huertas y vegas fluviales. El estudio del paisaje histórico andalusí de la huerta de Valencia: Arqueología hidráulica y análisis morfológico”, dins *Arqueología Medieval* [en línia].

<<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/132/prospectar-huertas-y-vegas-fluviales-el-estudio-del-paisaje-historico-andalusi-de-la-huerta-de-valencia-arqueologia-y-analisis-morfologico>>

- FERRER PASTOR, Francesc (2008): “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, dins *Cabdells*, 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 171-197.
- FURIÓ I DIEGO, Antoni (1997): “Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana”, dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, vol. i, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida.
- (2001): *Història del País Valencià*, Tres i Quatre, València.
- GISBERT SANTONJA, Josep Antoni (1985): “La ciudad de Denia y la producción de cerámicas vidriadas con decoración estampillada: el alfar de la calle Teulada”, dins *Sharq Al-Andalus*, 2, pp. 161-174.
- GLICK, Thomas F. (2007): *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España Medieval*, PUV, València.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo (1996a): “Arqueología del paisaje e historia agraria: algunas cuestiones de método”, dins *Revista d'Història Medieval*, 7, pp. 223-242.
- (1996b): “Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la huerta de Valencia: nuevos planteamientos desde el análisis morfológico”, dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 343-360.
- GUICHARD, Pierre (1990-1991): *Les musulmans de Valence et la Reconquête: (XIe-XIIIe siècles)*, Institut Français, Damas.
- (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Universitat de València-Biblioteca Nueva, València-Madrid.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1999): *Els fundadors del regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la valència medieval*, vol. II, Tres i Quatre, València.

- (2008a): “Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados”, dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana* (XVIII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de juliol al 3 d’agost de 2007), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.
 - (2008b): “El paisaje de la huerta de Valencia: elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval”, dins *Historia de la ciudad V: Tradición y progreso*, pp. 98-111.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i Sergi SELMA CASTELL (2008): “L’estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”, dins *Revista Valenciana d’Etnologia*, 3, pp. 100-124.
- HINOJOSA MONTALVO, José Ramón (2000): “La intervención comunal en torno al agua: fuentes, pozos y abrevaderos en el reino de Valencia en la Baja Edad Media”, dins *En la España Medieval*, 23, Universitat d’Alacant, Alacant, pp. 367-385.
- JAUME I REI D’ARAGÓ (1207-1276): *Crònica o Llibre dels feits*, Edicions 62, Barcelona [Edició a cura de Ferran Soldevila, 1982].
- KIRCHNER, Helena (ed.) (2010): *Por una arqueología agraria: Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, BAR International, Oxford.
- LÓPEZ MEDINA, María Juana (1996): “El agua en el sureste peninsular durante época romana: su aprovechamiento para la agricultura”, dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 13-16.
- MAIANS I SISCAR, Gregori (1977): *Epistolario V: Escritos económicos*, “Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva”, Ajuntament d’Oliva, Oliva [Estudi preliminar, transcripció i notes a cura d’Antonio Mestre Sanchis].
- MATEU BELLÉS, Joan Francesc (1983): “Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar”, dins *Cuadernos de Geografía*, 32-33, pp. 291-310.

- MATTEUCCI, S. D. i V. SCHEISOHN (2004): "Procesamiento de imágenes, SIG y modelos ecológicos aplicados a la arqueología", dins *Geofocus: Revista internacional de Ciencia y Tecnología de la Información Geográfica*, 4, pp. 93-109.
- MESTRE SANCHIS, Antonio (1992): "Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII", dins *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 11, pp. 175-213.
- MILLET PEIRÓ, Francisco Borja (2009): *El castillo de Rebollet: historia y patrimonio*, Gráficas Colomar, Oliva.
- NAVARRO ROMERO, Carmen (1996): "El tamaño de los sistemas hidráulicos de origen andalusí: la documentación escrita y la arqueología hidráulica", dins *Actas del II Coloquio de Historia y Medio Físico: Agricultura y regadío en Al-Andalus, síntesis y problemas* (Almería, 9 i 10 de juny de 1995), pp. 177-190.
- PARDO MOLERO, Juan Francisco (2011): *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*, Associació Cultural Centelles i Riusech-CEIC Alfons el Vell, Oliva-Gandia.
- PEÑA ORTIZ, Martín i Miguel Ángel GONZÁLEZ FERRAIRÓ (2005): "Los sistemas de riego tradicional de l'Horta de Gandia", dins *Los riegos de la Safor y la Vall digna: agua, territorio y tradición*, pp. 63-106.
- PÉREZ BOTÍ, Germán (2011): "El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi, Alacant)", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20, pp. 181-190.
- PONS FUSTER, Francisco (1981): *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, Oliva.
- TELLO ARAGAY, Enric (1999): "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación coevolutiva", dins *Historia Agraria*, 19, pp. 195-214.
- TORRÓ ABAD, Josep (1988-1989): "El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta

- mudéjar (1276-1304)”, dins *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, 7, pp. 53-81.
- (1990): *Poblament i espai rural: transformacions històriques*, Edicions Alfons el Magnànim, València.
 - (2007), “Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana”, dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, vol. IV, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 81-144.